

Наталія Романець

СЕЛЯНСЬКІ САМОСУДИ 1933–1936 РР.: ПРИЧИНИ, МАСШТАБИ, НАСЛІДКИ

Стаття присвячена дослідженню самосудів, які набули поширення в українському селі в умовах Голодомору 1933 р. та постголодоморний період (1933 – 1936 рр.). На основі аналізу архівних документів, що вперше вводяться до наукового обігу, охарактеризовано криміногенну ситуацію в українському селі в 1933-1936 рр., з'ясовано причини, масштаби поширення самосудів, склад їхніх учасників, методи боротьби влади з ними, їхню ефективність, визначені соціальні та морально-психологічні наслідки самосудів.

Ключові слова: самосуди, селянство, голод, злочинність, українське село.

У вітчизняному історіографічному просторі тема селянських самосудів 1933–1936 рр. належить до малодосліджених. Науковці висвітлювали її побіжно, передусім у контексті встановлення наслідків Голодомору [23, с. 560–562]. Виключенням стала стаття С. Дровозюка, у якій селянські самосуди 1917–1930 рр. охарактеризовано як «соціально-психологічний феномен», що дозволяє «увійти у світ селянських правових уявлень і почуттів». Дослідник уперше звернув увагу на специфіку самосудів в умовах суцільної колективізації і Голодомору, зазначивши, що вони «втратили значення засобу морально-виховного впливу», перетворившись на розправи із застосуванням тортур і катування. Разом із тим слід враховувати, що в «історіографічних нотатках» С. Дровозюка селянські самосуди не стали предметом «конкретно-історичного дослідження» [20, с. 284, 291]. Історик лише визначив місце цієї проблеми в українському науковому просторі, накресливши напрями подальших досліджень.

На нашу думку, тему селянських самосудів потрібно розглядати в більш широкому контексті – контексті трансформації традиційного українського суспільства, фундаментом якого було селянство, у суспільство радянське, що відбувалося в умовах сталінської модернізації кінця 1920–1930-х рр. Відтак дослідження самосудів дозволяє висвітлити соціальні та морально-психологічні зрушення, що відбулися в селянському середовищі в умовах Голодомору, а також наступний, постголодоморний період.

Метою наукової розвідки є встановлення причин, масштабів поширення самосудів та самосудницьких настроїв в українському селі 1933–1936 рр., реакції влади та методів боротьби з ними.

Як свідчать документи, одним із наслідків Голодомору стало погіршення криміногенної ситуації в республіці в першій половині 1933 р. З посиленням голоду зростав рівень злочинності серед населення: убивства, грабунки заради шматка хліба ставали повсякденним явищем. Про це свідчить анонімний лист так званої «групи комуністів» до Дніпропетровського обкому КП(б)У (лютий 1933 р.): «Багато квартир як у селі, так і в містечках зачинаються зсередини і вдень, і вночі, тому що всі живуть у небезпеці, і немає жодної гарантії, що ось-ось [не] постукають, [не] заберуть все їстівне і [не] вб'ють серед білого дня. Де шукати захисту? Міліціонери самі недоїдають і бояться» [2, арк. 31]. А секретар Покровського парткому Трунов 13 червня 1933 р. повідомляв про збільшення кількості крадіжок у квартирах колгоспників і в колгоспних коморах. Крали «2–3 центнери продовольства, корів, телят, курей...» [9, арк. 658]. Іноді об'єктами злочину ставали навіть «зернята квасолі, посаджені в землю на грядках, або борщ з печі» [22, с. 83].

Голодні селяни пильнували один за одним. Очевидці трагедії згадують, що особливу увагу знесилених людей привертала будинки, у яких топили піч: «Мовляв, топить, то це значить – щось варить! І частенько залишена господарем хата була «ревізована» злодіями, а повернувшись до неї, господар не знаходив у печі свого борщу» [22, с. 83]. Тому деякі люди відмовлялися допомогати голодуючим, аргументуючи це тим, що якщо їм дати хліб, то «прийдуть вночі і заберуть, не зупиняючись перед вбивством» [2, арк. 30].

Особливо навесні 1933 р. збільшилася кількість крадіжок худоби. Викрадених коней, корів, овець голодні селяни різали і використовували для власного споживання. Лише в Олександрійському районі Дніпропетровської області протягом березня – квітня 1933 р. викрали 30 коней із колективних об'єднань і радгоспів, у Мелітопольському – більше 50 корів [12, арк. 674]. Через діяльність зграї конокрадів Студенецької сільради колгоспи Миропільського й сусідніх районів Харківської області втратили 152 коня [28, арк. 127]. Про неспроможність захисників порядку протидіяти таким злочинам красномовно свідчить факт викрадення трьох коней із подвір'я Олександрійської міліції [12, арк. 1127].

Вихід із ситуації центральне й місцеве керівництво традиційно вбачало в застосуванні «жорстких репресій». Притягуючи крадіїв до кримінальної відповідальності, органи юстиції мали керуватися постановою ВУЦВК від 21 грудня 1932 р. «Про охорону кінського поголів'я», яка зобов'язувала застосовувати за крадіжку коней в усупільненому секторі найвищий захід соцзахисту із заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням волі на строк від 10 років [12, арк. 600]. Як можна зрозуміти із листування Дніпропетровської обласної та районних прокуратур, органи юстиції під час розгляду справ не мали враховувати обставин скоєння злочину, тобто вчинення його бідняками, рецидивістами через «дійсно важкий стан із харчуванням» [12, арк. 601]. Згідно з інструкцією Наркомату юстиції УСРР від 9 лютого 1933 р., усі актуальні справи про крадіжки коней в усупільненому секторі належало розглядати тільки в облсудах. У результаті, протягом березня – першої половини квітня 1933 р. виїзна сесія Дніпропетровського облсуду в Мелітопольському районі розглянула п'ять подібних справ, за якими засудила до розстрілу 6 осіб [12, арк. 671]. У другій декаді березня 1933 р. в Краснопільському районі на Харківщині дві групи конокрадів покарали за законом від 7 серпня 1933 р.: 6 осіб засудили до розстрілу, 12 – до позбавлення волі на 10 років [28, арк. 127].

Ще одним об'єктом зазіхань голодних селян стали насінневі фонди. Кількість украденого насіння зазвичай була незначною – наприклад, у колгоспі ім. Сталіна зони обслуговування Ново-григорівської МТС два колгоспники набрали насіння в кишені [11, арк. 269].

Щоб захистити посівматеріал від розкрадання помираючими від голоду селянами, 17 березня 1933 р. РНК УСРР видає спеціальну постанову, якою зобов'язує облвиконкоми, райвиконкоми й директорів МТС «негайно вжити найрішучіші заходи щодо охорони насіння, притягаючи до справи охорони ДПУ, міліцію та найбільш надійних і перевірених колгоспних активістів». Осіб, винних у крадіжці насіння, мали карати за законом від 7 серпня 1932 р. Наркомат юстиції зобов'язали «забезпечити негайне відрядження на місця виїзних сесій облсуду для термінового розгляду справ» [11, арк. 189]. Унаслідок цього протягом другої декади березня 1933 р. в 13 районах Харківської області виїзними сесіями облсуду за крадіжки й розбазарювання посівного матеріалу засудили 27 осіб, із них 9 – до розстрілу, 12 – до позбавлення волі на 10 років, 4 – до позбавлення волі від 5 до 9 років, 2 – до трирічного ув'язнення [28, арк. 108]. Органи ДПУ лише в лютому 1933 р. репресували за крадіжки, розбазарювання і приховування насіння 964 осіб [26, с. 342].

Оскільки голодні селяни намагалися викрасти не лише зерно, але й насіння для городів: картоплі, буряку, цибулі, кабачків, – органи юстиції, забезпечуючи проведення «городньої кампанії», звернули увагу й на цих крадіїв. Так, із 10 по 25 квітня 1933 р. в Харківській області за крадіжки городнього насіння засудили 19 осіб красномовного соціального стану: 6 бідняків, 10 середняків, 2 колгоспників, 1 робітника [28, арк. 170]. Селян продовжували притягувати до кримінальної відповідальності «за знищення городів колгоспників та одноосібників» і під час жнив. На Дніпропетровщині, приміром, упродовж місяця (з 10 липня до 10 серпня 1933 р.) порушено 337 справ і засуджено 368 осіб [8, арк. 319].

Коли визрів новий урожай, голодні селяни почали зрізати колоски на колгоспних ланах. За повідомленням ДПУ УСРР від 9 липня 1933 р., факти крадіжок хліба зареєстровано в 74 колгоспах 33 районів Одеської та 15 колгоспах 4 районів Харківської областей. Нерідко зрізанням колосків займалися діти. На думку органів ДПУ, дорослі спеціально використовували їх для крадіжок, аби уникнути відповідальності, тому влітку 1933 р. набуває поширення практика покарання батьків неповнолітніх крадіїв. Скажімо, у Люксембурзькому районі Дніпропетровської області в липні 1933 р. засудили двох селян за «перукарство» їхніх дітей [12, арк. 1030]. При цьому допущено чергові «перекручення революційної законності», «коли судили середняків-колгоспників, що сумлінно працюють у колгоспі, весь час зайняті в степу, <...> за те, що їхні діти зрізали декілька колосків» [16, арк. 38].

Загалом об'єктом злочинів ставала переважно приватна власність колгоспників та одноосібників. Зростала й кількість крадіжок колгоспного і радгоспного майна, але несуттєво. На наш погляд, це зумовлювалося дією «закону про п'ять колосків», а також відсутністю в більшості колективних об'єднань будь-яких продовольчих припасів. Факт, що більшість крадіїв були «злочинцями з безвиході», доводять офіційні документи, де наголошувалося: «Значний відсоток учасників бандитизму складали бідняки та середняки колгоспники, які раніше не мали судимостей» [30, арк. 116].

Частішали випадки, коли селяни, прагнучи отримати продовольство, не зупинялися перед убивством. Мелітопольський дільничний прокурор у квітні 1933 р. повідомляв, що «останнім часом по району маємо дуже часто випадки грабунку з убивством». Так, у с. Кизияр у хаті вбили жінку та двох дітей, у с. Радивонівка Якимівського району – чоловіка й жінку. Прикметно, що злочини вчинили їхні сусіди задля грабунку [25, с. 260].

21 липня 1933 р. виїздна сесія Дніпропетровського облсуду в с. Заплавці Магдалинівського району розглянула справу про крадіжку хліба в колгоспника – піонера Сліпка та замах на його життя. Як з'ясувалось на суді, 9 липня Павло Новохрещений і його сестра Параска Ткач залізли до садиби Сліпка, де було засіяно 0,40 га жита, і почали зрізати колоски. Але Сліпко раптово повернувся додому і «захопив злодіїв на гарячому». Тоді Новохрещений звалив його на землю, насів на нього верхи, почав душити, а потім ножем різати горло. «Ткач тримала хлопця за руки, доки Новохрещений закінчив свою криваву справу, а потім злочинці кинули Сліпка, заткнувши йому рота його ж картузом, і вважали, що Сліпко вже мертвий». Через деякий час хлопець прийшов до тями, добрався до хати сусідів і розповів про все. За скоєний злочин Тарас Новохрещений і Параска Ткач були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу [21]. Із матеріалів справи зрозуміло, що головною причиною цього злочину стало голодне ліхоліття. Показово, що сам постраждалий, ще дитина, жив сам, тому що його батьки, як повідомляє газета «Зоря», недавно вмерли (ймовірніше від голоду).

Із кожним місяцем криміногенна ситуація в республіці погіршувалася. Якщо у квітні на Вінниччині зафіксовано 53 прояви бандитизму, то у травні – уже 112, а за дві декади червня – 163 [30, арк. 116].

Як зазначав прокурор Олександрійської дільниці, «тероризація злочинного елемента дійшла до того, що по селах колгоспники бояться йти на роботу в поле, бо хати обкрадають найнахабнішим, поширеним способом». У м. Олександрії на той час не залишилося жодного працівника керівної ланки району, якого б не обкрали. Не сподіваючись на допомогу міліції, мешканці Олександрії почали формувати загони «самоохорони» [12, арк. 1126–1127].

Зростанню рівня злочинності в містах сприяло скупчення там великої кількості селян, що шукали порятунку від голоду. Типовий приклад: у Мелітополі безпритульні діти крали на базарі, вириваючи харчі прямо з рук покупців і продавців. Тому із січня 1933 р. обласна влада Дніпропетровщини починає вживати заходи задля очищення промислових центрів, базарів, вокзалів від «декласованого, злочинного, антисуспільного, паразитуючого елемента» – так в офіційних документах називали голодуючих. У лютому 1933 р. в Дніпропетровську створено спеціальні фільтраційні пункти для безпритульних, затриманих на вулицях міста. З 15 лютого до 1 травня 1933 р. через ці «фільтри» пройшли 4 646 осіб, із яких майже третина (1 364) затримані міліцією під час облав помилково й пізніше звільнені. З інших вилучених із вулиць 342 особи (ймовірно, найбільш виснажених від голоду) доправили до міської лікарні, 160 передали до органів соцзабезу, до 295 осіб застосували адмінвиселення. Дітей повертали батькам або відсилали до дитячих будинків [12, арк. 674, 702].

Погіршення криміногенної ситуації в українському селі негативно позначилося на трудовій дисципліні колгоспників, поставивши на межу зриву весняну посівну кампанію. У більшості сіл Київської області колгоспники відмовлялися виходити на роботу, мотивуючи це небажанням утратити останнє майно й городи. Ті ж, хто продовжував працювати, мусили охороняти власне господарство вночі [30, арк. 107]. Через це місцеве керівництво, не очікуючи на допомогу з центру, почало вживати невідкладні заходи на власний розсуд. У Царичанському районі, скажімо, райком партії зобов'язав начальника міліції та секретарів партосередків «організувати в колгоспах, бригадах та в селі безперервну охорону з найкращих, перевірених колгоспників-активістів, комсомольців, партійців, озброївши їх дробовиками й установивши належне постійне керування і контроль» [11, арк. 606]. А на Київщині в особливо «вражених селах» селян-крадіїв намагалися ізолювати на період сільгоспробіт – удень вони під охороною працювали на ланах,

де залишалися й ночувати, бо до села крадіїв узагалі не пускали. Але, як повідомляв політвідділ Ольшанської МТС, було незрозуміло, «що робити з ними далі» [30, арк. 103].

Мешканці міст і сіл, змушені пильнувати за своїм добром, прекрасно усвідомлювали справжні причини зростання рівня злочинності. У приватних розмовах і рядові колгоспники, і навіть частина колгоспного активу заявляли, що «люди змушені красти з голоду», «грабунки збільшилися під впливом голоду». Проте це не влаштовувало партійне керівництво, якому органи ДПУ своєчасно доповідали про «антирадянські» настрої селян. Тому райпарткоми розпочали пропагандистську кампанію, яка ставила за мету переконати колгоспників, «що крадіжки, грабування й убивства є найбільш загостреною класовою боротьбою куркульсько-ледарського елементу проти колективізації та сівби взагалі» [11, арк. 606].

Аналогічно кваліфікував крадіжки майна селян і Наркомат юстиції УСРР. У директиві від 20 травня 1933 р. він наголошував на «шкідливій», «класово-ворожій спрямованості цього злочину, який має на меті тероризувати насамперед активних колгоспників-ударників та зірвати їхній вихід в поле». Відтак Наркомат юстиції республіки вимагав усі справи щодо «організованого обкрадання колгоспних хат, колгоспників, що працюють в полі», кваліфікувати або «як шкідницькі дії, спрямовані на псування та зрив сівби й урожаю і застосовувати до цих випадків закон з 7-го серпня 1932 р.», або «як контрреволюційний злочин, спрямований на підрив нормального виконання господарсько-політичних завдань» [8, арк. 139].

Аналіз соціального стану осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за крадіжки колгоспного й селянського майна, показує, що серед крадіїв переважали розкуркулені, репресовані за невиконання держзобов'язань, спецпоселенці-втікачі, «вичищені» з колгоспів. Вони здебільшого переховувалися, а тому не мали можливості легального працевлаштування, виживали за рахунок тимчасових заробітків. Головною причиною скоєння злочинів вони називали голод, як, приміром, Г. Кирюков, який разом мешканцями с. Бородаївка Верхньодніпровського району П. Роботою, Г. Забіякою, Є. Хоменком брав участь у крадіжках худоби на території Верхньодніпровського і Лихівського районів Дніпропетровщини [17, арк. 275–279].

Документи свідчать, що вжиті владою навесні заходи щодо вилучення «бродяжницького елементу» й охорони майна колгоспників не дали належного результату. Улітку 1933 р. криміногенна ситуація в українському селі залишалася складною, що негативно впливало на перебіг збору врожаю. Тому 19 липня 1933 р. ДПУ, Генеральна прокуратура і Головне управління робітничо-селянської міліції УСРР підготували спільну директиву, згідно з якою всіх осіб без постійних занять, що проживали в селі, мали в примусовому порядку залучати на роботу до колгоспів і радгоспів. До тих, хто ухилився, збиралися застосовувати репресію у вигляді примусових робіт або адмінвисилки. Колгоспників, одноосібників і членів їхніх родин, не зайнятих на роботі в полі, пропонувалося використовувати для охорони врожаю й майна в сільській місцевості. До особливо вражених крадіжками та грабунками районів передбачалося командувати максимальну кількість міліції, насамперед кінної. Виявлених злодіїв – організаторів крадіжок і рецидивістів – мали притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 170 КК, «доводячи репресію в особливо злісних випадках до 8 років». Судді, прокурори, керівники ДПУ й міліції мусили забезпечити розгляд цих справ у триденний термін, традиційно не забувши пропагандистсько-виховний момент: пропонувалося ретельно добирати об'єкти для показових судів [16, арк. 67].

Крім того, напочатку липня 1933 р. Наркомат юстиції і Генеральна прокуратура республіки рекомендували облпрокуратурам, облвідділам ДПУ й облміліції використати досвід Харківської області, де для боротьби з крадіжками організували районні оперативні трійки у складі керівника райапарату ДПУ, начальника райміліції та прокурора. Ці трійки мали здійснити з 5 до 9 липня 1933 р. вилучення в усіх населених пунктах Харківщини всього декласованого і паразитуючого елементу. Із вилучених осіб планувалося сформувати трудові команди для спрямування на роботу до радгоспів, кар'єрів. Водночас трійки мали протягом десяти днів ліквідувати всі грабіжницькі угруповання в районі, а також здійснити облави в місцях, де переховувалися куркулі-втікачі та злочинці: у лісах, балках тощо [8, арк. 196, 198, 199].

Зростання рівня злочинності в українському селі в умовах Голодомору й нездатність влади захистити майно і життя селян привели до поширення самосудів, які озлоблені, голодні мешканці села вчиняли над «злочинцями з безвиході». Лише один промовистий факт: навесні 1933 р. за крадіжку глечика молока й кількох коржиків був забитий до смерті залізним кілком член колгоспу «Нова спілка» Жовтрянської сільради П'ятихатського району Дніпропетровської

області Я. Ткаченко. У розправі брали участь голова колгоспу Бутейко, ветеринар Шкура, рахівник Сарана, рільник Сокол [5, арк. 109]. Подібні самосуди мали місце й в інших регіонах України: колгоспі «Червона нива» Спаської сільради Новомосковського району, с. Богданівка Чечелівської сільради П'ятихатського району, с. Мишуричів Ріг Лихівського району тощо [25, с. 280]. Подеколи у стихійних розправах брали участь групи селян зі 100–200 осіб. Наприклад, у с. Березівка Джулинського району на Вінниччині натовп із 200 селян забив на смерть крадія Стародуба [30, арк. 100].

За даними ДПУ УСРР, лише з 20 травня до 20 червня 1933 р. зареєстровано 111 випадків самосудів у 99 селах 51 району республіки. Кількість розправ постійно зростала: якщо протягом першої декади червня зафіксовано 37 самосудів, то протягом другої – 46. Хоч звісно, ці дані є неповними, оскільки реєструвалися не всі випадки самосудів. Найбільшого поширення вони набули у Вороновицькому й Могилів-Подільському районах Вінницької області, Корсунському, Брусилівському й Ружинському районах Київської області, Нововодолазькому й Карлівському районах Харківської області, Недригайлівському районі Чернігівської області, Павлоградському районі Дніпропетровської області. Переважно жертвами розправ ставали «зłodії з безвиході»: крадії продуктів харчування – 38 випадків, худоби – 15, а також ті, хто викопував на ланах картоплю та інші коренеплоди – 11 із 82 випадків самосудів [30, арк. 96–97]. Самосуди вчиняли не лише над особами, затриманими під час крадіжок, але й над тими, кого підозрювали у скоєнні злочину. Приміром, голова сільради Єгунько й секретар партосередку Оверченко із с. Лозуватка Олександрійського району побили колгоспницю Горобець, запідозривши її в крадіжці корови [7, арк. 44].

Привертає увагу той факт, що під час самосудів розправи нерідко вчинялися над крадіями, особи яких потім не могли встановити, – імовірно, вони були голодуючими з інших населених пунктів. Труп вбитих під час самосудів приховували, щоб уникнути покарання. Наприклад, за наказом голови колгоспу «Червона Нива» Новомосковського району Пихаленка тіла вбитих під час допиту селян Є. Редченка і П. Волокіти, яких підозрювали в скоєнні крадіжки, кинули до колодязя, закидали землею, а потім це місце ще й засіяли зерном [11, арк. 408].

Досить часто ініціаторами й активними учасниками розправ ставали керівники сільрад, колгоспів, місцеві активісти, члени партії: 66 зі 111 самосудів відбулися за ініціативи та безпосередньої участі 28 голів сільрад, 6 заступників голів сільрад, 16 голів колгоспів, 17 членів правління колгоспів, 5 секретарів сільських партійних осередків, 88 сільських активістів, зокрема 36 кандидатів і членів партії [30, арк. 98].

Більшість самосудів супроводжувалися жорстокими знущаннями, тортурами і закінчувалися вбивством. У Володарському районі на Волині під час самосудів у жертв розправ вирізали статеві органи, а в с. Кордишівка Вороновицького району Вінницької області запідозрену у скоєнні крадіжки селянку Синицьку спочатку дві доби без їжі й води утримували в сараї, а потім поховали живою. Усього жертвами 111 самосудів стали 247 осіб, із яких 145 загинули або померли від побоїв. Найжахливіше, що під час розправ гинули діти, як це зокрема було в с. Сичівка Христинівського району на Вінниччині, де за крадіжку цибулі вбили 12-річну дівчину Марію Сокурко [30, арк. 98, 99, 104].

Поширенню самосудів сприяло й те, що міліція нерідко звільняла затриманих селянами грабіжників, а судові органи виносили їм м'які вироки – адже, ураховуючи кількість крадіжок і розміри вкраденого, судине могли жорстоко карати всіх «зłodіїв з безвиході». Тільки в Київській області на початку липня 1933 р. в судах перебували 11 000 подібних справ [30, арк. 105]. Крім того, органи юстиції у своїй діяльності мали керуватися інструкцією ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка орієнтувала на згортання репресій.

Криваві розправи селян із «злочинцями з безвиході» були, по суті, проявом побутового здиравання змучених голодом людей, а їхня жорстокість зумовлювалася тим, що голодні зłodії забирали в таких же голодних селян останнє продовольство, прирікаючи тих на жахливу смерть. Поширенню самосудів сприяла й загальна морально-психологічна атмосфера, що панувала в українському селі доби колективізації й Голодомору. Перманентне застосування репресій, безкарність місцевого керівництва привчили селян жити в умовах насильства. До того ж у 1933 р. для великої кількості людей смерть перетворилася на буденне явище, нівелювавши цінність людського життя.

Представники влади прекрасно усвідомлювали, що «крадіжки й самосуди – взаємопов'язані явища». У секретних доповідних записках і телеграмах до центральних установ місцеві очіль-

ники визнавали, що «самосуди набули характеру стихійного руху проти крадіжок і бандитизму» [30, арк. 107, 116], проте офіційна реакція влади була іншою – за звичною термінологією самосуди кваліфікували як зброю ворогів радянської влади. На думку Наркомату юстиції УСРР, «через самосуди класово-ворожі антирадянські елементи на селі намагаються свідомо дезорганізувати роботу органів влади і колгоспів» [16, арк. 98]. А голова Дніпропетровського облвиконкому І. Гаврилов у своїх висновках пішов ще далі, заявивши, що «цю форму можуть використовувати контрреволюційні елементи»: «Сьогодні кричать «бий злодія», а завтра комуніста і взагалі під цей шумок можна вбити кого завгодно» [25, с. 288].

Оскільки самосуди над голодними грабіжниками набули характеру своєрідної епідемії, до боротьби з ними залучили органи юстиції. 5 червня 1933 р. Наркомат юстиції УСРР звернувся до органів прокуратури з листом, зажадавши від них невідкладних заходів із виявлення та притягнення до суворой відповідальності організаторів і підбурювачів самосудів. «Службових осіб, що не вживають заходів, щоб запобігти самосудів або навіть самі приймають в них участь», пропонувалося судити показовими судами [25, с. 280].

Попри вжиті владою заходи, улітку 1933 р. ситуація на краще не змінилася. За неповними даними, під час збиральної та хлібозаготівельної кампанії 1933 р. в республіці зафіксовано 30 випадків самосудів [29, арк. 99]. Цьому сприяла й позиція деяких місцевих керівників, які вважали, що потрібно дозволити самосуди охороні ланів. Начальник політвідділу Великогородчанської МТС Великопетеського району навіть заявив, що з цього приводу існує «якась таємна директива» [14, арк. 78.]

Знову до питання боротьби із самосудами Наркомат юстиції УСРР повернувся 9 серпня 1933 р., підготувавши директиву, фактично ідентичну за змістом попередній. Єдиною новацією в ній була вимога до органів дізнання, слідства, прокуратури й суду «забезпечити боротьбу з усіма видами крадіжок на селі» [16, арк. 98].

Серпнева директива Наркомату юстиції УСРР була підготовлена за прямою вказівкою політбюро ЦК КП(б)У – так партійне керівництво республіки відреагувало на самосуд у с. Крапивне Уланівського району Вінницької області, унаслідок якого 31 липня 1933 р. загинули 5 колгоспників. Усього протягом квітня – липня 1933 р. в Київській області проведено 222 судові процеси над учасниками самосудів, у Вінницькій – 50, в Одеській – 31 [10, арк. 4].

23 грудня 1933 р. Сурсько-Литовський народний суд виніс вирок за здійснення самосуду над середняком Герасименко, який вкрав кошик цибулі, керівництву колгоспу «Імені 9 січня» Волоської сільради Дніпропетровського району: бригадиру Г. Гуслистому – 6 років позбавлення волі, завгоспу Г. Мирошниченку – 2 роки, відповідальному за реманент В. Бурмазі – 5 років, голові колгоспу К. Сергєєву – 1 рік примусових робіт. Згідно з матеріалами справи, Г. Гуслистий і В. Бурмага по-звірячому побили крадія у присутності голови колгоспу Сергєєва, який не протидіяв цьому. Потім Герасименка зачинили в сараї, а зранку езекуцію продовжив Мирошниченко. У результаті Герасименко перебили ребро, щелепу, а все тіло було вкрито ранами та крововиливами, що встановив медогляд у лікарні, куди доправили селянина [6, арк. 1].

Прикметно, що самі засуджені не вбачали у своїх діях нічого протизаконного. У листі до першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвича вони наголошували, що не можна «сажати на стільки років до в'язниці тих стійких більшовиків, які дійсно охороняють колгоспне майно». При цьому застосування насильства щодо Герасименка засуджені пояснили, використовуючи кліше тодішньої партійної пропаганди. «Крадіїв з безвиході» вони називали «недобитками класових ворогів», які намагалися всіма засобами розвалити трудову дисципліну і вихід на роботу» селян, розкрадаючи «городину в садибах наших колгоспників і в самого колгоспу» [6, арк. 2].

«Улюблений товариш Хатаєвич (так у листі засуджені зверталися до очільника Дніпропетровщини) погодився з їхніми аргументами. Такий висновок можна зробити на підставі того, що М. Хатаєвич звернувся із запитом до голови облсуду Румянцева. Останній же в доповідній записці від 1 січня 1934 р. повідомив, що облсуд задовольнив касаційну скаргу засуджених, визнавши за «недоцільне ізолювати Гуслистого і Бурмагу від суспільства на такий тривалий термін», і пом'якшив їм покарання, зменшивши його до 3 років позбавлення волі кожному. Мирошниченко ув'язнення замінили 1 роком виправних робіт і з-під варті звільнили, а Сергєєва засудили до 6 місяців виправних робіт [6, арк. 1].

Іноді суди взагалі виправдовували організаторів подібних розправ, оскільки не могли встановити причину смерті жертви насильства: від голоду чи нанесення побоїв. Так виправдано бри-

гадира артiлі «Трудова» Йосипівської сільради на Дніпропетровщині Ф. Плiчка, який у травні 1933 р. побив за крадіжку цибулі на своєму городі колгоспницю М. Жушман. Жінка після побоїв захворіла й через декілька тижнів померла, але П'ятихатський районний народний суд дійшов висновку, що «покривжена Жушман померла не від побоїв, бо була надто слаба та померла майже через півтора місяці» [15, арк. 56].

У тих випадках, коли самосуди набували значного поширення і призводили до летальних наслідків, фігурантам справ приписували додаткові контрреволюційні злочини, унаслідок чого справа із покарання посадовців-організаторів та учасників розправ – перетворювалася на притягнення до кримінальної відповідальності чергових контрреволюціонерів. У матеріалах кримінальних справ факти фізичного насильства над селянами інтерпретували як шкідницьку діяльність, що мала на меті викликати невдоволення колгоспників. Подібні формулювання дуже нагадують визначення в кримінальних справах «шкідників» доби «Великого терору».

Показовою у цьому плані була справа керівництва с. Гур'івка Долинського району, дії яких відрізнялися особливою жорстокістю. Місцеві можновладці (голови колгоспів «Жовтнева воля» та «Прогрес», бригадири, члени правління) для допитів селян відкрили спеціальну кімнату, обладнавши її засобами катування – залізними ланцюгами, батогами, ключками. Якщо колгоспник чим-небудь «завинив» перед начальниками, то його доставляли сюди й проводили дізнання. Наприклад, селянина Єфима Бешевця під час допиту роздягнули, били, вогнем лампи палили статеві органи. Його звільнили з-під арешту лише після того, як дружина продала корову і заплатила викуп бригадиру О. Черевіку – 200 крб [3, арк. 58, 59].

Документи свідчать, що більшість селян була піддана тортурам за дрібні крадіжки продовольства: шматок хліба, жменю цибулі або взагалі за підозрою у їхньому скоєнні. Екзекуції, організовані керівництвом колгоспів, були настільки жорстокими, що під час допитів від побоїв загинуло 7 селян. Мешканці Гур'івки були сильно залякані, щонавіть не насмілювалися ховати закатованих. Так, одноосібниця-біднячка Парасковія Карпець розповіла, що боялася піти за сином Іваном, забитим Черевіком, і викинутим до моста. Тому її сина привезли сусіди і зарили, «як собаку, без будь-яких обрядів». Також селяни не реєстрували смертей членів своїх сімей у сільраді – не заявили про 4 із 7 померлих. Мешканцям села було важко довести, що вони постраждали від дій керівництва колгоспів, оскільки місцевому лікарю заборонили надавати будь-які довідки та висновки про побої [3, арк. 59, 61, 67, 68].

Залякані селяни навіть не намагалися поскаржитись на дії місцевих функціонерів, а лише тікали із села. Справа щодо керівництва села була порушена лише після втручання політвідділу Братолубівської МТС, яка знаходилася поблизу [3, 73]. Проте Дніпропетровський облвідділ ДПУ «оформив» справу керівництва с. Гур'івка Долинського району як справу «контрреволюційної куркульської групи», члени якої – «куркулі та політбандити» – обвинувачувалися не лише в «терорі над колгоспниками» (побиття 20 селян-бідняків), але й у «шкідництві» та «масовому викривленні штрафної політики з метою створення невдоволення серед колгоспників» [19, арк. 52].

4 жовтня 1933 р. Президія ЦКК ВКП(б) і Колегія НК РСІ СРСР звинуватили у відсутності належної боротьби із самосудами Наркомат юстиції УСРР. Зокрема зазначалося, що директива від 9 серпня 1933 р. була видана занадто пізно, коли розправи селян із злочинцями набули значного поширення. Загалом неефективність боротьби із самосудами визначалася намаганням органів юстиції ліквідувати явище без усунення його причин – без стабілізації продовольчої ситуації в українському селі не можна було припинити дрібні крадіжки, а значить і розправи селян із «злочинцями з безвиході».

Між тим селяни продовжували голодувати й у так званий «постголодоморний період». У секретних спецповідомленнях ДПУ наводяться численні факти голодування, вживання сурогатів, голодних смертей у першій половині 1934 р. Так, на середину лютого 1934 р. так званими «продовольчими труднощами» були охоплені 166 сел 46 районів республіки [27, с. 69]. У 1934 р. продовжували фіксуватися й випадки канібалізму: у січні в с. Лихівка Верхньодніпровського району, у липні – у колгоспі ім. XVII з'їзду Ленінської сільради №1 Олександрійського району Дніпропетровської області [7, арк. 213].

Новий голод призвів до чергового сплеску насильства в українському селі. У першій половині 1934 р. самосуди набули поширення в Бобровицькому, Буринському, Носівському та інших районах Чернігівської області. У доповідній записці Чернігівського обласного прокурора Бондарева секретарю Чернігівського обкому КП(б)У П. Маркітану від 22 жовтня 1934 р. зазначалося, що протягом останніх 4 місяців в області було зафіксовано 44 випадків самосудів, жертвами

яких стали 60 осіб, із яких 35 загинули. У 19 самосудах брали участь представники сільського і колгоспного активу [24, с. 390].

Як і минулого року, їх спричинило зростання кількості крадіжок майна в колгоспників, одноосібників та в колективних об'єднаннях. Так, начальник політвідділу Авдіївської МТС Понорницького району на Чернігівщині повідомляв, що лише протягом січня–лютого 1934 р. у колгоспників Орловської сільради було вкрадено 35 корів, через що селяни почали заганяти худобу на ніч до будинків. Одночасно в області збільшилася і кількість збройних нападів [24, с. 338].

Оскільки самосуди були, передусім, реакцією селян на крадіжки особистого майна, це викликало особливе роздратування влади. В інформаційному листі П. Маркітана наголошувалося, що самосуди «були спрямовані не на зміцнення охорони соціалістичної власності, а зумовлювалися прагненням окремих приватних власників ізолювати себе від кримінальних елементів» [24, с. 389].

Свою участь у самосудах селяни вже традиційно виправдовували бездіяльністю правоохоронних органів, заявляючи: «Міліції ми більше не віримо, вона не лише не бореться із кримінальними елементами, але навіть тоді, коли ми маємо злочинця, приводимо до неї, вона негайно його відпускає». Начальник політсектору МТС наркомату землеробства УСРР А. Асаткін у доповідній записці до генерального прокурора УСРР М. Михайлика від 15 березня 1934 р. також визнавав, що в селян «сформувалася загальна думка, що крадіжки безкарні», оскільки злочинців або «швидко звільняють з-під варти, або їхні справи тягнуться нескінченно довго» [24, с. 339].

Органи прокуратури та міліції, у свою чергу, пояснювали ліберальне ставлення до крадіїв наявністю так званих лімітів на утримання під вартою, які були запроваджені для розвантаження місць позбавлення волі. Разом із тим існування лімітів не заважало їм регулярно порушувати так звану «революційну законність», тримаючи під вартою законослухняних громадян. Так, у лютому 1934 р. прокурор Понорницького району заарештував і протримав у підвалі чотири години комсомольця, який відмовився носити стільці за його вказівкою [24, с. 338].

Поширенню самосудів, на думку влади, сприяла безкарність їхніх учасників. Секретар Чернігівського обкому КП(б)У П. Маркітан визнавав, що «в жодному з районів, де відбувалися самосуди, ініціатори і учасники цих нападів за різними причинами не відповідали». Наприклад, у Буринському районі, де протягом 1934 р. відбулося 5 самосудів, їхніх учасників – 16 осіб, хоча і засудили до різних термінів позбавлення волі, але покарання вони не відбували через те, що суд не надсилав до міліції своїх рішень [24, с. 388].

У зв'язку з цим Наркомат юстиції запропонував застосувати щодо учасників розправ «сувору репресію». Верховний суд мав, зокрема, спрямувати до Чернігова виїзну сесію для розгляду «декількох найбільш яскравих справ про самосуди» в показовому порядку, а Чернігівський облпрокурор переглянути всі справи про самосуди за останні 3–4 місяці та опротестувати незаконні й м'які вироки [31, арк. 107].

Окрім застосування репресій вихід із ситуації влада вбачала і в роз'яснювальній роботі серед селян, яких мали переконати в «неправильності і шкідливості самосудів». Проте роз'яснювальна робота призвела до неочікуваних наслідків: відкриті самосуди припинилися, але залишилися підпільні – особи, яких підозрювали у крадіжках, просто зникали. Як зазначав А. Асаткін, серед працівників політвідділів побутувала думка, що їх «тишком-нишком порішили» [24, с. 339].

Нові самосуди над крадіями особистого майна селян були зафіксовані й у 1935 р. Так, у с. Нетребівка Томашпільського району Вінницької області голова сільради Супрун і голова колгоспу Сокирко заарештували групу місцевих селян, яких жорстоко побили. Одного із затриманих місцеві можновладці вбили. У червні 1935 р. під час самосуду в селі Кошманівка Машівського району Харківської області загинув селянин Бондаренко [32, арк. 104, 113].

Щодо покарання учасників самосудів, то вони не відрізнялися суворістю, особливо, якщо порівняти із практикою застосування «закону про п'ять колосків». Приміром, Д. Людвіка, П. Дудку і С. Дудку, винних у вбивстві вищезгаданого селянина Бондаренко, засудили лише до п'яти років позбавлення волі кожного [32, арк. 106]. У Павлоградському районі Дніпропетровської області судові органи взагалі виносили учасникам розправ умовні вироки. А голову В. Ушинецького колгоспу зони обслуговування Немирівської МТС Вінницької області Бруса за організацію самосудів над селянами, які закінчилися летальними наслідками, взагалі не було притягнуто до кримінальної відповідальності [32, арк. 16 Зв.].

Поширення самосудів та їхню «виключну жорстокість» визнав і Пленум Верховного Суду СРСР. У своїй постанові від 27 березня 1935 р. він виділив три категорії самосудів. До першої зарахував ті, які здійснювали одноосібники і колгоспники під час затримання крадіїв, що за-

зіхали на їхню приватну або колективну власність. Другу категорію становили самосуди, які організували посадові особи в колгоспах, радгоспах «у порядку адміністративного свавілля за крадіжки та інші злочини, здійснені колгоспниками, працівниками радгоспів та ін., часто над дітьми і жінками». І нарешті, до третьої категорії увійшли самосуди, учасниками й організаторами яких були «класово-ворожі елементи, що проникли до колгоспів, радгоспів та на інші відповідальні посади». За класифікацією Верховного Суду СРСР саме ці самосуди набували «особливо жорстоких форм» [18, арк. 44].

У постанові наголошувалося, що «суди часто недооцінюють соціальну небезпеку самосудів, виносячи надмірно м'які вироки». Тому Пленум Верховного Суду СРСР кваліфікував самосуди в селі «як одну з гострих форм класової боротьби і спротиву класово-ворожих елементів соціалістичному будівництву», а тому наказав судовим органам під час розгляду справ про самосуди, здійснені посадовими особами колгоспів або радгоспів, які відрізняються жорстокістю, застосовувати статті КК про бандитизм. У випадках відсутності обставин, які обтяжують злочин, посадовців мали притягувати до відповідальності за ст. 110 КК РРФСР (перевищення влади) або відповідними статтями КК союзних республік. Усі вироки у справах про самосуди рекомендувалося з виховною метою обговорювати на загальних зборах колгоспників та одноосібників [18, арк. 44].

Підсумовуючи, зазначимо, що головними причинами поширення селянських самосудів у 1933–1936 рр. були голод, зумовлене ним зростання злочинності, а також масштабні репресії, які призвели до появи так званого «декласованого елементу» – селян, позбавлених засобів для існування. Важливим фактором була і нездатність влади покращити криміногенну ситуацію в республіці, оскільки органи юстиції та ДПУ, заточені на боротьбу з «контрреволюцією», виявилися неспроможними захистити майно і життя селян. Поширенню самосудів сприяла й загальна морально-психологічна атмосфера, що панувала в українському селі доби суцільної колективізації і Голодомору. Селянське суспільство вже звикло жити в умовах насильства, а смерть перетворилася на буденне явище. Разом із тим, на наш погляд, слід розрізняти стихійні розправи селян із «злочинцями з безвиході» та самосуди, організовані місцевими можновладцями і супроводжувані тортурами й знущаннями з підозрюваних у скоєнні злочину. В останньому випадку можна говорити про продовження практики насильства, поширеної під час хлібозаготівельних кампаній 1931–1933 рр., яку центральна влада цинічно називала «порушеннями соціалістичної законності».

Список використаних джерел та література:

1. Державний архів Дніпропетровської області (Держархів Дніпропетровської обл.), ф. П-19, оп. 1, спр. 90, 120 арк.
2. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 587, 138 арк.
3. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 958, 127 арк.
4. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1107, 147 арк.
5. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1469, 128 арк.
6. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1492, 101 арк.
7. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1494, 222 арк.
8. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 1, 617 арк.
9. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 9, 799 арк.
10. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 35, 19 арк.
11. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 36, 862 арк.
12. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 37, 1136 арк.
13. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 42, 31 арк.
14. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 63, 436 арк.
15. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 86, 119 арк.
16. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2262, оп. 1 дод., спр. 1, 218 арк.
17. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-6483, оп. 1, спр. 27, 316 арк.
18. Державний архів Кіровоградської області, ф. Р-1062, оп. 3, спр. 3, 186 арк.
19. Державний архів Служби безпеки України, м. Київ, ф. 16, оп. 27, спр. 9, 544 арк.
20. Дровозюк С. Селянський самосуд 1917–1930-х рр. ХХ ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) / С. Дровозюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць / НАН України / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 284–293.
21. Куркульських недобитків, злодіїв до розстрілу / Зоря. – 1933. – 26 липня.
22. Лютаревич П. Цифри і факти про голод в Україні (роки 1932–1933) / П. Лютаревич // Український збірник. – Мюнхен, 1955. – Кн. 2. – С. 80–94.

23. Мовчан О. Спротив хлібозаготівлям та пошуки порятунку від голодної смерті / О. Мовчан // Голод 1932–1933 років в Україні : Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 538–562.

24. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / [авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко]. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. – 464 с.

25. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 – 1933 роки) : зб. Документів / [упоряд.: Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін.]. – Дніпропетровськ : Герда, 2008. – 498 с.

26. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы : в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2 : 1932–1934 гг. – 2005. – 840 с.

27. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы : в 5 т. / [под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – Т. 4 : 1934 – 1936. – 2002. – 1056 с.

28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 6320, 170 арк.

29. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 6390, 135 арк.

30. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 6395, 117 арк.

31. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 6580, 136 арк.

32. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 6777, 144 арк.

33. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 6996, 46 арк.

Стаття надійшла до редколегії 21.12.2015.

Наталья Романец

КРЕСТЬЯНСКИЕ САМОСУДЫ 1933–1933 ГГ.: ПРИЧИНЫ, МАСШТАБЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ

Статья посвящена исследованию крестьянских самосудов, получивших распространение в украинском селе в период Голодомора 1933 г. и постголодоморный период (1933–1936 гг.). На основе анализа архивных документов, которые впервые вводятся в научный оборот, охарактеризовано криминогенную ситуацию в украинском селе в 1933–1936 гг., определены причины, масштабы распространения самосудов, состав их участников, методы борьбы власти с ними, их эффективность, социальные и морально-психологические последствия самосудов.

Ключевые слова: самосуды, крестьянство, голод, преступность, украинское село.

Natalia Romanets

PEASANT LYNCHINGS IN 1933–1936: THE REASONS, SCALE, CONSEQUENCES

The article is devoted to investigation of peasant lynchings in Ukrainian villages during the Holodomor (1933) and post-Holodomor period (1933–1936). The theme was studied on the basis of the critical reflection of domestic and foreign historiography, analysis of historical sources, most of which were first introduced to the scientific use. The article examines instances of lynching and «mob justice» in Ukrainian villages during the Holodomor (1933) and post-Holodomor period (1933–1936) in the context of social, moral, and psychological consequences of the Holodomor. The criminality in Ukrainian villages in 1933–1936; methods the authorities employed to fight crime; the scale and scope of lynchings, who participated and the ramifications, methods the authorities employed to combat lynchings, their effectiveness, the social, moral and psychological consequences of the lynchings were characterized.

Key words: lynchings, peasantry, famine, criminality, Ukrainian village.